

دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران
آموزه‌ها و آراء و مقالات

مهارت‌های تدریس با اقتباس از قرآن کریم

دکتر علی غضنفری^۱

محمد مهدی خبیر^۲

تاریخ دریافت ۹۶/۱۰/۲۷

تاریخ پذیرش ۹۶/۱۱/۱۵

صص ۱۶۵-۱۳۹

چکیده

در زمینه تعلیم و تربیت می‌توان مهم‌ترین علت شکست نظریه‌های غربی را، مبتنی بودن آنها بر نگاه‌های غیر الهی و گرایش‌های غیر آسمانی دانست. از جمله بزرگ‌ترین غفلت‌هایی که در زمینه تعلیم و تربیت در جامعه مسلمانان صورت گرفته است، عدم توجه کافی در بازشناسی حوزه‌های مختلف تعلیم و تربیت از جمله در زمینه مهارت‌های تدریس می‌باشد. گرچه در خصوص مهارت‌های تدریس کارهای فراوانی از سوی دانشمندان صورت گرفته است؛ اما حاصل کار یا در نتیجه تحقیقات تجربی بوده و یا اگر از جانب دانشمندان مسلمان صورت گرفته براساس روایات انجام شده است. جنبه تمایز این نوشتار با تحقیقات صورت گرفته این است که نگارنده روش‌ها و مهارت‌های تدریس را با اقتباس از قرآن کریم انجام داده و مهارت‌های معلمی بر اساس زمان تدریس و شخصیت معلم دسته بندی کرده است. در

^۱. استادیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، ali@qazanfari.net

^۲. دانشجوی دکتری قرآن و حدیث دانشگاه میبد، kheibarmohammadmehdi@yahoo.com

دفتر مطالعات پژوهشی در آموزه‌ها و آداب و سنت

این پژوهش مهارت‌های تدریس شامل مهارت‌های قبل، ضمن و بعد از تدریس و شخصیت معلم شامل مهارت‌های تخصصی، شناختی، اخلاقی بیان شده است.

کلید واژه‌ها: تدریس، مهارت تدریس، کلاس‌داری، قرآن.

مقدمه

امروزه فعالیت‌های آموزشی، سهم زیادی از سرمایه‌ها و هزینه‌های دولت‌ها را به خود اختصاص داده‌اند. پرداختن به بحث تعلیم و تربیت از دیدگاه قرآن، از یک جهت پاسخ به یکی از دغدغه‌های مهم در زمینه اسلامی کردن علوم انسانی است. اسلامی کردن تعلیم و تربیت به معنای استفاده از منابع غنی دینی برای نظریه پردازی و تولید علم است. به عبارت دیگر؛ تعلیم و تربیت اسلامی شامل مجموعه اطلاعاتی است که از منابع اختصاصی دین (کتاب و سنت) استخراج شده باشند، که البته این معلومات باید نتایجی یقینی باشند که با روش‌های یقینی از منابع یقینی به دست آمده باشند. تحقق این امر از یک سو مستلزم بررسی منابع علمی معتبر و از طرف دیگر بررسی میزان درستی و نادرستی آن‌ها از دیدگاه قرآن کریم، به عنوان مرجع دینی مطمئن برای پاسخگویی به تمامی نیازهای هدایتی بشر در همه اعصار می‌باشد.

تدریس در علوم مختلفی مانند روان‌شناسی، فلسفه، اخلاق و به طور عمده در حوزه تعلیم و تربیت بسیار مورد دقت و موشکافی قرار گرفته است. در این میان قرآن کریم با تعلیم رسولان و در مرتبه پایین‌تری تعلیم رسولان به مخاطبان‌شان و حتی در مراتب نازل‌تری در بین عموم مردم، به این امر مهم پرداخته است. در قرآن کریم نیز در ۶ آیه، مشتقات تدریس بکار رفته است و امر

دوفصلنامه پژوهش‌های قرآنی در آموزه‌ها و ادیان سنت

تدریس چنان با ارزش شمرده شده که راه ربانی شدن و خدایی شدن را، تعلیم و تدریس دائمی کتب آسمانی معرفی می‌کند. خداوند در سوره آل عمران آیه ۷۹ می‌فرماید: مَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُؤْتِيَهُ اللَّهُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالتَّبُوهَ ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ كُونُوا عِبَادًا لِي مِنْ دُونِ اللَّهِ وَ لَآ كُنْ كُونُوا رَبَّانِينَ بِهِ مَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ وَ بِهِ مَا كُنْتُمْ تَدْرُسُونَ. (هیچ بشری را نسزد که خدا به او کتاب و حکم و پیامبری بدهد سپس او به مردم بگوید: «به جای خدا، بندگان من باشید.» بلکه [باید بگوید]: «به سبب آنکه کتاب [آسمانی] تعلیم می‌دادید و از آن رو که درس می‌خواندید، علمای دین باشید. به علاوه در بیان دینی و مکتب قرآنی ما، واژه تعلیم و آموزش به نوعی از ابتدای خلقت انسان مطرح شده بود وَ عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا (بقره/۳۲) و خدا همه نام‌ها را به آدم بیاموخت.

یکی از ابزارهای مهم تدریس، مهارت‌های تدریس هستند که بر روابط بین انسان‌ها، اصلاح رفتار و انگیزش، تأثیر شگرفی دارند. این ابزارها آن چنان از حساسیت خاصی برخوردارند که کاربرد بجا و بموقع آن، متضمن آثار مثبت و سازنده و کاربرد نابجای آن‌ها، رفتارهای منفی و مخربی را در پی خواهد داشت. «هر استاد برای بالا بردن کیفیت تدریس و یادگیری فراگیران، علاوه بر استفاده از طرح نظام یافته درس، لازم است از مهارت‌هایی که تحت عنوان مهارت‌های تدریس نامیده می‌شوند، در تدریس کلاسی بهره گیرد». (رتوفی، محمد حسین، ص ۶۷)

دفتر مشاوران پژوهشی در آموزه‌ها و آداب سنت

۱- انواع مهارت‌ها بر اساس زمان تدریس: مهارت‌های تدریس با توجه به زمان اجرای فعالیت‌های آموزشی به سه دسته مهارت‌های قبل از تدریس، ضمن تدریس و بعد از تدریس تقسیم می‌شوند. در ادامه به تبیین آن‌ها پرداخته می‌شود.

۱-۱- مهارت‌های قبل از تدریس: مهارت‌های قبل از تدریس، در ارتباط با مجموعه فعالیت‌هایی است که معلم قبل از رفتن به کلاس آن‌ها را انجام می‌دهد. صفوی این مهارت‌ها را به اجزاء زیر دسته بندی کرده است: «۱. تعیین هدف درس جدید ۲. تعیین رفتار ورودی ۳. کارهای مقدماتی قبل از شروع تدریس ۴. آماده سازی ۵. ارزشیابی». (صفوی، امان الله (۱۳۸۶)، کلیات روشها و فنون تدریس (متن کامل)، ص ۲۵۷) در ادامه به بررسی هر یک از آن‌ها پرداخته می‌شود.

۱-۱-۱- تعیین هدف درس جدید: اهداف آموزشی به سه دسته اهداف کلی، اهداف جزئی و اهداف رفتاری تقسیم می‌شوند:

۱-۲- الف. اهداف کلی: انتخاب و یا تدوین اهداف کلی به مشخص کردن محدوده محتوای مورد بحث کمک می‌کند و چون با وجود اهداف کلی، معلم می‌تواند برای تدریس هر جلسه از درس خود محدوده خاصی را در نظر داشته باشد، بنابراین خودبخود محتوی به‌طور صحیحی از ساده به پیچیده مطرح شده و در هر جلسه معلم به قسمتی خاص از آن پرداخته و از تداخل مطالب با یکدیگر جلوگیری می‌کند. برای نمونه در قرآن کریم، در زمینه خلقت، یک هدف کلی مطرح شده است و اهداف دیگر هر کدام به نوعی بدان برمی‌گردند. «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» (ذاریات/۵۶) من جن و انس را نیافریدم جز برای اینکه عبادتم کنند.

دوفصلنامه پژوهش‌های علمی در آموزش و آوران سنت

ب.اهداف جزئی: اهداف جزئی از آن نظر مورد استفاده و بهره‌برداری قرار می‌گیرند که اهداف

کلی به خودی خود و به دلیل مبهم و کلی بودنشان نمی‌توانند به راحتی مورد استفاده قرار گیرند. بنابراین لازم است اهداف کلی را به اجزای کوچک‌تر و خردتری که همان اهداف جزئی هستند تقسیم نمود تا با صراحتی که در آنها مطرح است آموزش را قابل اجرا نمود. مانند امر به رعایت تقوا در آیات: **وَ اتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ** (بقره/۴۸)؛ **وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ** (بقره/۱۹۴)

ج.اهداف رفتاری: اینگونه اهداف عبارتند از رفتار و یا عملی که بروز آن از فراگیر انتظار

می‌رود؛ بصورتی آن فعل قابل مشاهده باشد. با تأمل در آیه: **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كَتَبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كَتَبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ** (بقره/۱۸۳) ای کسانی که ایمان آورده‌اید، روزه داشتن بر شما مقرر شد، هم چنان که بر کسانی که پیش از شما بوده‌اند مقرر شده بود، تا پرهیزگار شوید. ملاحظه می‌شود که تقوا یک هدف جزئی است که روزه، هدف رفتاری آن محسوب می‌شود.

۱-۱-۲- تعیین رفتار ورودی: رفتار ورودی شامل آموخته‌ها و توانایی‌هایی است که شاگرد

قبل از شروع درس جدید، باید آن‌ها را کسب کرده باشد تا بتواند درس جدید را فرا گیرد. در آیه: **قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَ لَكِن قُولُوا أَسْلَمْنَا وَ لَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ ...** (حجرات/۱۴) عرب‌های بادیه‌نشین گفتند: «ایمان آورده‌ایم» بگو: «شما ایمان نیاورده‌اید، ولی بگویید اسلام آورده‌ایم، اما هنوز ایمان وارد قلب شما نشده است! ...» خداوند مهربان شرط ورود به وادی ایمان را تسلیم قوانین اسلام بودن معرفی کرده است.

دفتر مشاوران و پژوهشگران در آموزه‌ها و آداب سنت

۱-۱-۳- کارهای مقدماتی قبل از شروع تدریس: هر معلمی قبل از شروع تدریس باید از حضور و غیاب دانش آموزان آگاهی حاصل کند و مطمئن شود که آنان از نظر سلامت روانی و جسمی برای شروع درس آمادگی دارند. در ادامه به مهم‌ترین کارهای مقدماتی اشاره می‌شود.

الف. حضور و غیاب: حضور منظم دانش آموز در کلاس کلید موفقیت آنان بشمار می‌رود. حضور یابی و وقت شناسی در مدرسه به ویژگی‌های رشد شخصیتی مثل احترام، مسئولیت پذیری و صداقت مربوط می‌شوند با دقت در آیه: وَ تَفَقَّدَ الطَّيْرَ فَقَالَ مَا لِيَ لَا أَرَى الْهُدْهُدَ أَمْ كَانَ مِنَ الْغَائِبِينَ (نمل/۲۰) و جویای حال پرنندگان شد و گفت: «مرا چه شده است که هدهد را نمی‌بینم؟ یا شاید از غایبان است؟ می‌توان دریافت که حضرت سلیمان علیه السلام به حضور و غیاب اهمیت می‌داده است.

ب. جایگاه معلم در کلاس درس: جای معلم در کلاس می‌تواند تأثیر زیادی در کارایی او داشته باشد. تسلط و نظارت بر تمام کلاس موجب می‌شود تا سایر نقاط کلاس به منطقه تحت کنترل دانش آموزان تبدیل نشود. از ماجرای حضرت سلیمان علیه السلام و موجودات تحت نظارت وی بدست می‌آید که سلیمان در چنان جایگاهی قرار گرفته بود که بر آنان اشراف داشته است؛ زیرا از بین تمامی موجودات تحت مدیریت وی، غیبت هدهد را به خوبی توانسته تشخیص دهد.

۱-۱-۴- آماده سازی: معمولاً پس از انجام کارهای مقدماتی و قبل از ارائه درس جدید معلم باید طی مقدمه‌ای دانش آموزان را برای توجه و یادگرفتن درس آماده سازد و در آنان انگیزه و شوق آموختن ایجاد کند. یکی از وظایف مهم معلم در کلاس درس، ایجاد انگیزه و علاقه به یادگیری است. انگیزه، تمایل به انجام کار (رابینز، استیفن. پی (۱۳۷۴)، مترجمین: پارسائیان، علی؛

دوفصلنامه پژوهش‌های قرآنی در آموزه‌ها و آداب قرآن و سنت

اعرابی، مدیریت رفتار سازمانی، ج ۱، ص ۱۹) و نوعی عامل و نیروی درونی است که رفتار فرد را موجب می‌شود و در جهت معین سوق می‌دهد و او را آشکارا به فعالیت خاصی وا می‌دارد. (شجاعی، محمد صادق (۱۳۸۷)، دیدگاه‌های روان‌شناختی مصباح یزدی، ص ۵۹)

در قرآن کریم به این نیاز روحی توجه خاصی صورت گرفته است و استفاده از تشویق و تحریض را به عنوان عامل برانگیزاننده میل و اراده مخاطبین، در سر لوحه برنامه آموزشی خود قرار داده است. خداوند در قرآن به پیامبر اسلام ﷺ امر می‌فرماید که: **يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عَشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ** (انفال/ ۶۵) ای پیامبر! مؤمنان را به کارزار برانگیز، اگر از شما بیست تن شکیبیا باشند بر دویست تن پیروز می‌گردند و اگر از شما صد تن باشند بر هزار تن از کافران پیروز می‌شوند زیرا آنان گروهی هستند که در نمی‌یابند.

۱-۴-۱- **روش‌های ایجاد انگیزه:** از آنجا که هوش و استعداد تحصیلی به‌عنوان دو عامل اساسی در پیشرفت تحصیلی، کمتر تحت تأثیر معلم یا مربی واقع می‌شود، سعی بر آن است که با افزایش انگیزه دانش‌آموزان، حداکثر بهره‌وری از هوش صورت گیرد. در ادامه به برخی روش‌های ایجاد انگیزه اشاره می‌شود.

۱-۴-۱-۱- **تشویق:** یکی از روش‌هایی که قرآن برای ایجاد انگیزه در انسان از آن بهره برده، روش تشویق است. برای نمونه خداوند متعال به پیامبرش دستور می‌دهد که هنگام گرفتن زکات از مردم، آنان را تشویق کند: **خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ** (توبه/ ۱۰۳) از اموال آنان صدقه‌ای بگیر تا به وسیله آن پاک و

دفتر مشاوران و پژوهشگران در آموزه‌ها و آداب سنت

پاکیزه‌شان سازی، و برایشان دعا کن، زیرا دعای تو برای آنان آرامشی است، و خدا شنوای داناست. «این آیه نشان می‌دهد که حتی در برابر انجام وظائف واجب باید از مردم تشکر و تقدیر کرد و مخصوصاً از طریق معنوی و روانی آن‌ها را تشویق نمود». (مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران، ج ۸، ص ۱۱۸)

۱-۱-۴-۱-۲- بیان هدف درس: «انگیزه وقتی حاصل می‌شود که علم آموز، هدف مطلب را تشخیص دهد. از سوی دیگر، هدف هر مطلبی پاسخ به نیازی است و اگر نیاز را کشش روحی به سوی یافتن چیزی در خودش بدانیم، به محض احساس این کشش درونی توسط علم آموز، زمینه فهم درس فراهم می‌شود». (واسطی، عبدالحمید راهنمای تدریس با اقتباس از نگرش اسلام به علم و علم آموزی، ص ۶۵) به عنوان نمونه رسیدن به تقوا، انگیزه‌ای برای روزه گرفتن مطرح شده است «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ»

۱-۱-۴-۱-۳- پرسش: با ایجاد پرسش به عنوان نماد نیاز، می‌توان بین مطلب درسی و هدف آن رابطه برقرار کرد و از این راه انگیزه علم آموز را برای مشارکت هر چه بیشتر در فرایند تدریس دو چندان کرد. مانند نخستین آیه سوره مبارکه النباء که خداوند می‌فرماید: **عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ (النبأ/۱)** از همدیگر از چه می‌پرسند؟

۱-۱-۴-۱-۴- بیان کاربردها و ضرورت فراگیری درس: «حتی سخت‌ترین یا کم جاذبه‌ترین درس‌ها نیز در صورتی که اهمیت و کاربرد آن‌ها به خوبی تبیین شود، مخاطبان بسیاری خواهند یافت». (واسطی، عبدالحمید ص ۱۱) به عنوان نمونه خداوند برای ترغیب مردم به دعا کردن، ضرورت دعا را: **قُلْ مَا يَعْتَوُّا بِكُمْ رَبِّي لَوْ لَا دُعَاؤُكُمْ... (فرقان/۷۷)** و کاربرد آنرا: **وَ إِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي**

وَفَصَلْنَا لَكُمْ فِي هَذِهِ السُّرَّةِ وَأَنَّ السُّرَّةَ تَأْتِي فِي الْبَيْتِ الْمَكِيِّ فِي الْمَدِينَةِ بِنِهَايَةِ السُّرَّةِ
عَنْيَ فَإِنِّي قَرِيبٌ أَجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَ لِيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ (بقره/۱۸۶)

معرفی می‌کند.

۱-۱-۵- ارزشیابی تشخیصی: اگر معلم از میزان معلومات و مهارت‌های شاگردان خود مطلع نباشد، ممکن است پیچیدگی مطالب آموزشی را بدون توجه به توانایی‌ها و قابلیت‌های شاگردانش انتخاب کند و نمی‌توان از شاگرد انتظار داشت که مفهوم درس جدید را بفهمد. خداوند قبل از آدمیان، آنها را نوعی ارزشیابی اولیه کرده و در این رابطه می‌فرماید: **وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَ أَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ (اعراف/۱۷۲)** و [به خاطر بیاور] زمانی را که پروردگارت از صلب فرزندان آدم، ذریه آنها را برگرفت؛ و آنها را گواه بر خویشتن ساخت؛ (و فرمود): «آیا من پروردگار شما نیستم؟» گفتند: «آری، گواهی می‌دهیم!» (چنین کرد مبادا) روز رستاخیز بگویند: «ما از این، غافل بودیم؛ (و از پیمان فطری توحید بی‌خبر ماندیم)»

۱-۲- مهارت‌های ضمن تدریس: در برگیرنده فعالیت‌هایی است که معلم به هنگام تدریس در کلاس انجام می‌دهد. این مهارت‌ها را می‌توان به بخشهای زیر تقسیم نمود:

۱-۲-۱- اجرای آزمون رفتار ورودی: آزمون رفتار ورودی وسیله‌ای است که میزان آگاهی دانش آموز را در رابطه با آنچه باید بیاموزد، می‌سنجد. این نوع ارزشیابی از طریق سؤال صورت گیرد برای مثال خداوند متعال در مورد قرار دادن انسان به عنوان خلیفه بر روی زمین از ملائکه نظر خواهی می‌کند. تذکر این نکته ضروری می‌نماید که اگرچه خداوند از ضمیر ملائک با خبر است، با این حال برای شناخت سطح دانسته‌هایشان، بدین صورت طرح مسئله می‌کند: **وَ إِذْ قَالَ**

دوستان عزیزان! در آموزه اول آن سنت

رَبُّكَ لِلْمَلَأَنَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ
نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ (بقره/۳۰)

۱-۲-۲- برقراری ارتباط: «عمده‌ترین مسئله و مهم‌ترین مهارت ضمن تدریس، برقراری ارتباط صحیح بین معلم و شاگردان است؛ چنانچه این رابطه به خوبی برقرار شود، هدف‌های آموزشی با کیفیت و سهولت بیشتری تحقق می‌یابند». (صفوی، امان الله، روش‌ها، فنون و الگوهای تدریس، ص ۲۶۸) به عنوان نمونه، در سوره مبارکه ضحی که پس از دوره فترت وحی بر پیامبر عظیم الشان نازل شده (مکارم شیرازی، ناصر، ج ۲۷، ص ۹۵)، به خوبی می‌توانیم تفقد و دلجویی خداوند متعال را نسبت به پیامبر بزرگ اسلام دریابیم، به طوری که آیات این سوره از نظر محتوا و نظم آهنگ بسیار دلنواز و روح افزا و آرامش بخش است: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَالضُّحَى (۱) وَالْأَيْلِ إِذَا سَجَى (۲) مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَى (۳) وَ لِلْآخِرَةِ خَيْرٌ لَكَ مِنَ الْأُولَى (۴) وَ لَسَوْفَ يَعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى (۵) أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَى (۶) وَ وَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَى (۷) وَ وَجَدَكَ عَائِلًا فَأَغْنَى (۸) فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَّا تَقْهَرْ (۹) وَ أَمَّا السَّائِلَ فَلَّا تَنْهَرْ (۱۰) وَ أَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ (۱۱)

۱-۲-۳- تمرکز بخشی: یکی از وظایف مهم معلم این است که عوامل مخل را با مهارت‌های ویژه‌ای برطرف سازد. مهارت تمرکز بخشی از جمله فنونی است که برای جلب توجه دانش آموزان و تمرکز بخشیدن به حواس آن‌ها به کار می‌روند. در زیر به معرفی آن‌ها پرداخته می‌شود:

۱-۲-۳-۱- توجه به نقش صدا و بیان معلم: «ممکن است دو نفر یک موضوع را با دو صدای مختلف ارائه کنند اما اثر آن‌ها در یادگیری متفاوت باشد؛ بنابراین صدا نقش مؤثری در ایجاد

دفتر مطبوعاتی مجلس شورای اسلامی
در آموزه‌ها و آوان سُنّت

ارتباط بین معلم و دانش آموز دارد که توجه به آن، میزان بهره گیری از فرایند آموزشی را افزایش می‌دهد». (مکارم شیرازی، ناصر، ج ۲۷، ص ۹۵) این امر در داستان حضرت موسی و هارون چنین بیان شده است: وَ أَخِي هَارُونُ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِسَانًا فَأَرْسَلْتُهُ مَعِيَ رِدْءًا يُصَدِّقُنِي إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُكَذِّبُونِ (قصص/۳۴) و برادرم هارون زبانش از من فصیح تر است؛ او را همراه من بفرست تا یاور من باشد و مرا تصدیق کند؛ می‌ترسم مرا تکذیب کنند! و بیان روان، از عوامل مؤثر در تدریس موفق شمرده است.

۱-۲-۳-۲- توجه دادن کلامی و غیر کلامی: «با استفاده از ارتباط کلامی و غیر کلامی، می‌توان توجه دانش آموزان را به سخنان معلم جلب کرد». (مکارم شیرازی، ناصر، ج ۲۷، ص ۹۵) نمونه توجه کلامی و غیر کلامی در قرآن کریم، فراوان به کار رفته است که در ادامه از هر کدام یک مورد بیان می‌شود؛

توجه کلامی: وَ إِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنَيْهِ وَ هُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ (لقمان/۱۳) و لقمان به پسرش گفت- و او را پند می‌داد- که: ای پسرک من، به خدا شرک میاور، زیرا شرک ستمی است بزرگ. حضرت لقمان در صدد موعظه پسرش، سخن خود را با « یا بُنَيَّ » آغاز می‌کند و این حاکی از میزان اثر گذاری توجه کلامی به شاگردان در حین تدریس می‌باشد.

توجه غیر کلامی: قَالَ يَا بَنُ أُمَّ لَا تَأْخُذْ بِلِحْيَتِي وَلَا بِرَأْسِي إِنِّي خَشِيتُ أَنْ تَقُولَ فَرَّقْتَ بَيْنَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَ كَمْ تَرَقُّبُ قَوْلِي (طه/۹۴) گفت: ای پسر مادرم، چنگ به ریش و سر من مینداز. من

دوفصلنامه پژوهش‌های قرآنی در آموزه‌ها و آداب سنت

ترسیدم که بگویی: تو میان بنی اسرائیل جدایی افکندی، و گفتار مرا رعایت نکردی. هر چند در این آیه، توجه غیر کلامی از نوع خشن و جدی آن می‌باشد، اما به هر حال می‌تواند دلیلی بر تأثیر عوامل غیر کلامی در گفتار باشد.

۱-۲-۳-۴- ایجاد تنوع در برقراری رابطه بین افراد کلاس: «معلم با ایجاد تغییر در شکل رابطه متقابل بین افراد کلاس، می‌تواند توجه دانش آموزان را به جریان تدریس جلب نماید. در کلاس درس معمولاً روابط زیر می‌تواند ایجاد شود: رابطه معلم با شاگرد - رابطه معلم با شاگردان - رابطه شاگرد با شاگرد - رابطه شاگرد با شاگردان - رابطه گروهی از شاگردان با گروه دیگری از شاگردان». (مکارم شیرازی، ناصر، ج ۲۷، ص ۲۷۵ - ۲۷۴) در آیات بسیاری از قرآن کریم، در قالب صنعت التفات به این مهم پرداخته شده است.

۱-۲-۳-۵- سکوت: «سکوت نیز یکی از فنونی است که می‌تواند حواس دانش آموزان را به تدریس تمرکز بخشد». (مکارم شیرازی، ناصر، ج ۲۷، ص ۲۷۵) فلذا گاهی باید در برابر بی نظمی شاگردان سکوت کرد، آنچنان که حضرت مریم عَلَيْهَا السَّلَامُ در برابر آن قوم سرکش، چاره کار را در سکوت می‌بیند و می‌فرماید: «فَلَنْ أَكَلِمَ الْيَوْمَ أَنْسِيَا» (مریم/۲۶) بنابراین معلم می‌تواند در پاسخ به سؤال دانش آموز و در حساس‌ترین جای سخن، که نیاز به تأمل بیشتری دارد، از سکوت آنی و مقطعی برای ایجاد توجه و تمرکز بیشتر در مخاطب، استفاده ببرد.

دفتر مشاوران و پژوهشگران در آموزه‌ها و آداب سنت

۱-۲-۳-۶- به کارگیری حواس مختلف: «معلم با توجه به موضوع درس و در نظر گرفتن

موقعیت می‌تواند از حواس بینایی، شنوایی، لامسه، بویایی و چشایی استفاده کند و از این طریق نیز توجه دانش آموزان را به درس جلب نماید». (مکارم شیرازی، ناصر، ج ۲۷، ص ۲۷۵)

۱-۲-۴- آماده سازی: هدف از آماده سازی، عبارت است از متمرکز نمودن حواس دانش

آموزان، معرفی ضمنی و غیر مستقیم موضوع درس، ایجاد علاقه، انگیزه و کنجکاوی در دانش آموز برای یادگیری مطلب جدید. (تک فلاح، داوود (۱۳۹۰)، کاربرد مهارت های تدریس و روانشناسی در آموزش قرآن، ص ۱۴۳) با بررسی آیات ابتدایی سوره مبارکه یوسف، خداوند متعال جهت تبیین اهمیت قصه حضرت یوسف علیه السلام، آماده سازی ذهن مخاطب و ایجاد انگیزه در وی، نقل داستان را با نکات مهمی آغاز می‌کند: نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِهَ مَا أُوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَٰذَا الْقُرْآنَ وَإِن كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الْغَافِلِينَ (یوسف/۳) ما بهترین سرگذشت‌ها را از طریق این قرآن- که به تو وحی کردیم- بر تو بازگو می‌کنیم؛ و مسلماً پیش از این، از آن خبر نداشتی! مواردی که خداوند برای آماده سازی مخاطب قبل از شروع داستان حضرت یوسف علیه السلام بیان کرده، عبارت‌اند از: خداوند قصه گوست: نَحْنُ نَقُصُّ؛ بهترین داستان است: أَحْسَنَ الْقَصَصِ؛ بر اساس وحی است. به ما اُوْحَيْنَا؛ در شنیدن این داستان شما و پیامبر یکسانید؛ چرا که پیامبر امی نیز قبل از نزول وحی، نسبت به داستان حضرت یوسف علیه السلام بی‌خبر و ناآشنا بود «مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الْغَافِلِينَ»

۱-۲-۵- جمع بندی: «آن دسته از اعمال یا گفتار معلم که بوسیله او طراحی شده‌اند یا

می‌شوند تا ارائه مطلب درسی را به پایان مناسب رساند، نتیجه‌گیری یا جمع بندی می‌گوییم». (فایضی، علی (۱۳۹۰)، روانشناسی تدریس و تعلیم برای تربیت، ص ۱۶۰) از این دست نتیجه‌گیری

دوفصلنامه پژوهش‌های قرآنی در آموزه‌ها و ادیان سنت

و جمع بندی در بسیاری از سوره‌های قرآن کریم قابل مشاهده است. به عنوان نمونه در اواخر سوره یوسف خداوند متعال پس از نقل قصه آن حضرت، با هدف جمع بندی می‌فرماید: ...إِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَيَصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ (یوسف/۹۰) «هر کس تقوا پیشه کند، و شکیبایی و استقامت نماید، (سرانجام پیروز می‌شود)؛ چرا که خداوند پاداش نیکوکاران را ضایع نمی‌کند!»

۱-۲-۶- برقراری انضباط در کلاس: مدیریت کلاس درس عبارت است از هنر به کار بردن دانش تخصصی و بهره‌گیری از مهارت‌های کلاس‌داری در هدایت دانش آموزان به سوی هدف‌های مطلوب و مورد نیاز دانش آموزان و جامعه. (رثوفی، محمد حسین (۱۳۸۰)، مدیریت رفتار کلاسی، مشهد، ص ۳۹) و هدف از آن، علاوه بر ایجاد نظم و آرامش در کلاس، یک محیط مثبت، شاد و موکد داشته باشیم... هدف مهم دیگر این است که شاگردان چگونگی مدیریت رفتار خود را یاد بگیرند». (مرتضوی زاده، سید حشمت‌الله (۱۳۸۷)، راهنمای تدریس (فنون و مهارتها)، ص ۱۴۶)

به گفته صاحب تفسیر نمونه شرایط اساسی یک مدیر در آیه ۲۶ سوره مبارکه قصص، از زبان یکی از دختران شعیب بیان شده است. قَالَتْ إِحْدَاهُمَا يَا أَبَتِ اسْتَأْجِرْهُ إِنَّ خَيْرَ مَنْ اسْتَأْجَرْتَ الْقَوِي الْأَمِينُ (قصص، ۲۶) یکی از آن دو (دختر) گفت: «پدرم! او را استخدام کن، زیرا بهترین کسی را که می‌توانی استخدام کنی آن کسی است که قوی و امین باشد (و او همین مرد است)!» ایشان در این باره می‌نویسد: «در جمله کوتاهی که در آیات فوق از زبان دختر شعیب در مورد استخدام موسی آمده بود، مهم‌ترین و اصولی‌ترین شرایط مدیریت به صورت کلی و فشرده خلاصه شده بود: قدرت و امانت.

دفتر مطالعات پژوهشی و آموزشی در آموخته‌ها و توان‌ها

۱-۲-۷- پژوهش در عمل (Action Research): یکی از مهارت‌های ضمن تدریس را می‌توان پژوهش در عمل دانست. کلاس درس، پژوهش ویژه خود را می‌طلبد که محور اساسی آن باید تغییر و تحول در کلاس درس و فرایند یاددهی - یادگیری باشد. « پژوهش در عمل در زمره روش‌های تحقیق توصیفی است و هدف آن توصیف شرایط با پدیده‌های مربوط به نظام آموزشی است». (آقا زاده، محرم ۱۳۸۵)، راهنمای روش‌های نوین تدریس بر پایه پژوهش‌های مغز محور، ساخت‌گرایی یادگیری از طریق همیاری، فراشناخت و . . .، ص ۲۰۲) در اقدام پژوهی، با اینکه اصول و مبانی تحقیق علمی رعایت می‌شود، اما پژوهشگر در صدد تعمیم دادن یافته‌ها و نتایج تحقیق خود نیست. به عبارت دیگر؛ تعمیم پذیر بودن یا نبودن نتایج پژوهش، چندان مورد توجه نیست؛ بلکه هدف حل یا کاهش مسائل و مشکلات در یک موقعیت محلی خاص است. یا

أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (مائده/۱۰۵) ای کسانی که ایمان آورده‌اید! مراقب خود باشید! اگر شما هدایت یافته‌اید، گمراهی کسانی که گمراه شده‌اند، به شما زیانی نمی‌رساند. بازگشت همه شما به سوی خداست؛ و شما را از آنچه عمل می‌کردید، آگاه می‌سازد. آیه اگر چه مسئله حسابرسی مستمر از خود را مطرح می‌کند، اما آنچه به بحث ما مربوط است؛ موضوع بررسی شرایط موجود و شناختن موانع و معایب جهت رسیدن به شرایط مطلوب است؛ که این عمل خود نوعی پژوهش در عمل تلقی می‌شود. می‌توان از این مطلب الگوبرداری کرده و در سطح کلاس از آن بهره برداری نمود.^۱

^۱. برای مطالعه بیشتر رک: مک نیف، جین؛ لوماس، پاملا؛ وایتهد، جک (۱۳۸۴)، اقدام پژوهی (طراحی، اجرا، ارزشیابی)، مترجم: آهنجیان، محمدرضا، تهران، انتشارات رشد، پنجم.

دفتر مشاوران پژوهشی و آموزشی در آموزه‌ها و آداب سنت

۱-۲-۸- تهیه کارنما: از دیگر مهارت‌های ضمن تدریس، استفاده از کارنما است. کارنما، یکی از فنون مؤثر در ارزشیابی میزان تسلط یادگیرندگان بر مفاهیم درسی است. در کتاب راهنمای روش‌های نوین تدریس در تعریف کارنما چنین آمده: «کارنما مجموعه‌ای از کارهای دانش آموزان است که تلاش، پیشرفت کار و پیشرفت تحصیلی او را نشان می‌دهد. کارنما پنجره‌ای است به اندیشه و ورزی‌ها، شیوه‌ها یا سبک‌های یادگیری دانش آموزان و نتیجه‌ای که از تفکر و یادگیری آنان حاصل می‌شود». (آقا زاده، محرم ۱۳۸۵)، ص ۲۱۴) در آیه وَ جَعَلُوا الْأُمْلَانَكَ الْأَدِينَهُ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنَّا أَنَا خَلَقْنَاهُمْ سَنَكْتُبُ شَهَادَتَهُمْ وَ يَسْتَلُونَنَا (زخرف/۱۹) خداوند خبر می‌دهد که گواهی‌ها و گفته‌ها در نزد خداوند ثبت می‌شود.

۱-۳- مهارت‌های بعد از تدریس: «مهارت‌های بعد از تدریس به آن دسته از فعالیت‌هایی گفته می‌شود که معلم پس از انجام تدریس بایستی به کار گیرد». (خنیفر، حسین ۱۳۸۳)، روش‌ها و فنون تدریس، صص ۱۲۱ - ۱۲۰) «ارزشیابی برای آن است که معلم از کیفیت کار خود پس از تدریس و همچنین از پیشرفت جمعی و فردی دانش آموزان آگاه گردد». (صفوی، امان الله ۱۳۸۶)، صص ۲۶۷) به عبارتی نقش ارزشیابی در امور انسانی (بر خلاف امور طبیعی) آن است که امکان حرکت اعتلایی را برای آدمی مهیا می‌سازد. بدین ترتیب، به گفته وکیلان «اساساً تدریس با پایان کار کلاس به اتمام نمی‌رسد و همانگونه که عرصه درس، ریشه در اطلاعات و یافته‌های پیشین شاگردان دارد، در نگاه نخست، مقدمه اطلاعات و آموزش‌های بعدی شاگردان نیز قرار می‌گیرد و مهم‌ترین اقدام در این مرحله ارزشیابی است». (خنیفر، حسین ۱۳۸۳)، ص ۱۸)

دفتر مشاوران پژوهشی در آموزش و پرورش

۱-۳-۱- ارزشیابی: آخرین حلقه از فعالیت‌های آموزشی معلم و تکمیل‌کننده سایر فعالیت‌های اوست. ارزشیابی بهترین راه به نمایش گذاشتن تفاوت‌ها و لیاقت‌هاست. «در رویکردهای نو به آموزش و پرورش، ارزشیابی به مثابه یکی از ابزارهای اساسی و ارزنده برای کیفیت بخشی یادگیری و معنادار کردن آموخته‌های دانش‌آموزان به کار گرفته می‌شود. امروز ارزشیابی در حال خروج از ملاک‌های کمی اندازه‌گیری پیشرفت و ورود به عرصه ملاک‌های کیفی اندازه‌گیری است. هر آنچه علم آموزش و پرورش غنی‌تر می‌شود، لزوم توجه به ماهیت یادگیری دانش‌آموزان و نحوه تجلی یادگیری‌های آنان در عمل بیشتر می‌شود.» (آقا زاده، محرم ۱۳۸۵)، ص ۲۱۳

۱-۳-۱-۱- اصول ارزشیابی: ارزشیابی از شاگردان اصولی دارد که تخلف از آن می‌تواند نتایج را کم اعتبار یا بی اعتبار جلوه دهد. در زیر به برخی از اصول ارزشیابی در کلاس درس اشاره می‌شود.

۱-۳-۱-۱-۱- توجه به تفاوت‌های فردی: وجود تفاوت‌های فردی از قبیل تفاوت در هوش، استعداد و تجربیات قبلی دانش‌آموز و تفاوت در علایق افراد نسبت به موضوعات علمی و درسی گوناگون موجب می‌شود تا دانش‌آموزان از موفقیت و پیشرفت تحصیلی یکسانی برخوردار نباشند؛ از این رو، روش ارزشیابی مناسب آن است که پیشرفت هر فردی با خودش مورد مقایسه قرار گیرد. وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ لِنَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعاً فَيُنَبِّئُكُمْ بِهِ مَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ (مانده ۴/۸) و اگر خدا می‌خواست شما را یک امت قرار می‌داد، ولی [خواست] تا شما را در آنچه به شما داده است بیازماید. پس در کارهای نیک بر

دوفصلنامه پژوهش‌های علمی در آموزه‌های قرآن و حدیث

یکدیگر سبقت گیرید. بازگشت [همه] شما به سوی خداست آن گاه در باره آنچه در آن اختلاف می‌کردید آگاهتان خواهد کرد. بنا بر این آیه، معیار آزمایش هر کس، به میزان داده‌ها و امکانات اوست. «لَيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ»

۱-۳-۱-۱-۲- تنوع در ارزشیابی: نکته دیگر استفاده از روش‌های ارزشیابی متنوع است. کاربرد روش‌های شفاهی، روش‌های متنوع کتبی و عملی متناسب با توانایی خاص، با در نظر گرفتن محدودیت‌ها در بیان شفاهی و یا کتبی، توجه دیگری در این زمینه به شمار می‌رود. در آیه: وَ لَيَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَ نَقْصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ وَ الْأَنْفُسِ وَ الثَّمَرَاتِ وَ بَشِيرٍ الصَّابِرِينَ (بقره/۱۵۵) قطعاً همه شما را با چیزی از ترس، گرسنگی، و کاهش در مال‌ها و جان‌ها و میوه‌ها، آزمایش می‌کنیم؛ و بشارت ده به استقامت‌کنندگان! مصادیق ارزشیابی انسان‌ها متنوع بیان شده است.

۱-۳-۱-۱-۳-۱- اصالت کیفیت نه کمیت: در آیه... لَيَبْلُوَنَّكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا... (هود/۷) تا شما را بیازماید که کدامیک عملتان بهتر است؛ ارزش هر انسانی را به «حسن عمل» او مربوط می‌داند نه به کثرت و فزونی. همین مطلب حاکی از آنست که اسلام در همه جا روی «کیفیت» عمل تکیه می‌کند نه روی کثرت و کمیت عمل.

۱-۳-۱-۱-۴- سرعت عمل: در ارزشیابی، سرعت عمل یک امتیاز و ارزش محسوب می‌شود. در جریان آوردن تخت بلقیس توسط جنیان، حضرت سلیمان عليه السلام، به کسی رخصت آوردن تخت را می‌دهد که زودتر بتواند این کار را انجام دهد. «أَنَا آتِيكَ بِهِ قَبْلَ أَنْ يَرْتَدَّ إِلَيْكَ طَرْفُكَ» (نمل/۴۰)

دفتر مطالعات و پژوهش‌ها در آموزش عالی و دانشگاه

۱-۳-۱-۱-۵- مستمر بودن: با توجه به مضارع بودن فعل «لِیَبْلُوكُمْ» در آیه ... لِیَبْلُوكُمْ اَیْكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا... (هود/۷) تا شما را بیازماید که کدامیک عملتان بهتر است. که دال بر استمرار است، می‌رساند که در الگوی قرآن، ارزشیابی به صورت مستمر در نظر گرفته می‌شود. بنابراین شیوه ارزشیابی در طول فرایند یاددهی-یادگیری، هر چه به این الگو نزدیک‌تر باشد، بهتر است.

۳-۲- انواع مهارت‌ها بر اساس شخصیت معلم: این مهارت‌ها، به مهارت‌هایی اطلاق می‌شود که معلم بدون در نظر گرفتن زمان تدریس (قبل، ضمن و بعد از تدریس) به آن‌ها نیاز دارد. به طور کلی تدریس را زمانی می‌توان موفقیت آمیز دانست که فراگیران در کمترین زمان، بیشترین یادگیری را داشته باشند و این در گرو داشتن مهارت‌هایی است که معلمان باید با کسب آن‌ها، کیفیت تدریس خویش را افزایش دهند. در این پژوهش، مهارت‌های معلمی بر اساس شخصیت معلم به سه حیطه تخصصی، شناختی، اخلاقی دسته بندی شده است.

۳-۲-۱- مهارت‌های تخصصی: مهارت‌های تخصصی عبارت از مجموعه توانایی‌هایی است که معلم برای ایفای صحیح وظایف مربوط به تدریس نیازمند آن‌ها می‌باشد. برای اینکه معلمان در انجام فرایند تدریس موفق باشند، باید دارای برخی مهارت‌های تخصصی باشند؛ که در زیر به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

۳-۲-۱-۱- داشتن تفکر خلاق: «تفکر خلاق دارای دو مرحله است: ۱. پیش بینی آینده و پیش گیری از موارد نا مطلوب ۲. طراحی آینده و ایجاد زمینه برای دستیابی به ایده آل‌ها. سیستم و مدلی که بتواند موقعیت‌های آتی را پیش بینی و عملکرد خود را تنظیم کند تا مبتلا به بحران نشود و

دفتر مطبوعاتی مجلس شورای اسلامی
دفتر نشر و اطلاع‌رسانی پژوهش‌ها و مقالات علمی

رشد خود را ادامه دهد، زاینده یک تفکر خلاق است». (واسطی، عبدالحمید، ص ۱۰۷) برخی آیاتی که انسان را به تفکر خلاق دعوت می‌کند، عبارت‌اند از:

ذَٰلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ لَمْ يَكُ مُغَيِّرًا نُّعْمَةً أَنْعَمَهَا عَلَىٰ قَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ وَ أَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (انفال/۵۳) این [کیفر] بدان سبب است که خداوند نعمتی را که بر قومی ارزانی داشته تغییر نمی‌دهد، مگر آنکه آنان آنچه را در دل دارند تغییر دهند و خدا شنوای داناست.

وَ لَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ ءَامَنُوا وَ اتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ وَ لَكِن كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُم بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (اعراف/۹۶) و اگر مردم شهرها ایمان آورده و به تقوا گراییده بودند، قطعاً برکاتی از آسمان و زمین برایشان می‌گشودیم، ولی تکذیب کردند پس به [کیفر] دستاوردشان [گریبان] آنان را گرفتیم.

۳-۲-۱-۲- داشتن تفکر سیستمی: واسطی در تعریف شبکه می‌آورد: «یک شبکه مجموعه‌ای از عناصر است که با یکدیگر ارتباط برقرار می‌کنند و برای تحقق یک هدف واحد در تلاش‌اند». (واسطی، عبدالحمید، ص ۸۹) علی‌علاقه بند نیز شناخت کل شبکه را، نیازمند فهم و درک اجزا و عناصر متشکله آن و روابط و کنش‌های متقابل اجزا و میان کل و اجزا ضروری می‌داند. و در اینصورت در یک شبکه، یک جزء بدون اجزاء دیگر نمی‌تواند مؤثر عمل نماید. بنابراین مقصود از این مهارت آن است که معلم باید با تلاش و سعی فراوان، علاوه بر آگاهی از عناصر موضوعات تدریس، رابطه میان آن‌ها را همچون اجزاء به هم پیوسته ای که ارتباط به هم وابسته ای دارند، بتواند تبیین نماید و در مرحله عمل آن‌ها را پیاده کند.

دفتر مطالعات فقهی و حقوقی در آموزه‌های قرآن و حدیث

به عنوان نمونه در سوره مبارکه بقره از موضوعات گوناگونی سخن به میان آمده است؛ اما اگر به دیده تأمل و تعمق در آیات آن بنگریم، موضوع محوری و اساسی این سوره حول مفهوم تقوا است. به سخن دیگر، هر گروه از آیات به مثابه عناصری از یک سیستم می‌باشند که گویی وظیفه تشریح مفهوم تقوا را بر عهده دارند. به برخی از این عبارات اشاره می‌شود:

الف. هدایت: ذَلِكِ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ (بقره، ۲) آن کتاب با عظمتی است که شک در آن راه ندارد؛ و مایه هدایت پرهیزکاران است.

ب. قصاص: وَ لَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ (بقره/۱۷۹) و برای شما در قصاص، حیات و زندگی است، ای صاحبان خرد! شاید شما تقوا پیشه کنید

ج. روزه: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ (بقره/۱۸۳) ای افرادی که ایمان آورده‌اید! روزه بر شما نوشته شده، همان‌گونه که بر کسانی که قبل از شما بودند نوشته شد؛ تا پرهیزکار شوید.

۳-۲-۱-۳- طراحی الگوریتم درسی: طراحی الگوریتم یا نموداری کردن مطالب در هر علمی، کیفیت یادگیری را چندین برابر کرده و با این مهارت علاوه بر رفع سردرگمی مخاطب، سازماندهی اطلاعات پراکنده و سرعت در مراجعه و یادآوری موجب افزایش نشاط وی در یادگیری خواهد شد. اصولاً اگر می‌خواهیم یک تدریس کاربردی و موفق داشته باشیم، باید بتوانیم برای هر مطلبی از درس، یک الگوریتم طراحی کنیم. تقسیم بندی آیات قرآن کریم در قالب سوره را می‌توان نوعی الگوریتم سازی یا ساختار بندی مفاد تدریس دانست.

دفتر مشاوران و پژوهشگران در آموزه‌ها و آداب اسلام

۲-۲-۳- مهارت‌های شناختی: معلم باید قبل از تدریس نسبت به موضوع درس خود مخاطب روش‌ها شناخت کافی داشته باشد.

۳-۲-۳- مهارت‌های اخلاقی: وقتی جامعه‌ای از معنویت، اخلاق و آداب اسلامی تهی باشد، زوال آن حتمی و اجتناب ناپذیر است. اسلام عزیز پیام آور گرامی‌اش را به داشتن اخلاق پسندیده ستوده و فرموده وَ اِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ (قلم/۴) و مسلماً تو بر شیوه (اخلاقی) بزرگوارانه‌ای هستی و سبب موفقیت او در انجام رسالتش را اخلاق خوش و مهربانی او دانسته که فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللّٰهِ لِنْتَ لَهُمْ وَ لَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ... (آل عمران/۱۵۹) به (برکت) رحمت الهی، در برابر آنان [مردم] نرم (و مهربان) شدی! و اگر خشن و سنگدل بودی، از اطراف تو، پراکنده می‌شدند.

۳-۲-۳-۱- نیت: «اولین نکته قابل توجه در حوزه معرفتی، مسئله‌ای فراگیر و عام نسبت به تمامی انسان‌ها و تمامی فعالیت‌های انسانی است و آن عبارت است از اخلاص در نیت در همه شؤون زندگی. دو امر تعلیم و تربیت که از مهم‌ترین فعالیت‌های بشری تلقی می‌گردند، نیز از این امر مستثنی نیستند؛ چرا که در غیر این صورت نتیجه اعمال ابتر و نارس بوده، هیچ ثمر خیری برای انجام دهنده آن متصور نخواهد بود». (الف، ف (امیدوار)(۱۳۸۶)، اخلاق تدریس، ص ۲۳-۲۲)

يَا قَوْمِ لَأَسْأَلَكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِنْ أُجِرِي إِلَّا عَلَىٰ الَّذِي فَطَرَنِي أ فَلَا تَعْقِلُونَ (هود/۵۱) «ای قوم من، برای این [رسالت] پاداشی از شما درخواست نمی‌کنم. پاداش من جز بر عهده کسی که مرا آفریده

دوفصلنامه پژوهش‌های قرآنی در آموزه‌های قرآن و حدیث

است، نیست. پس آیا نمی‌اندیشید؟ «باید گفت اخلاص کلید جذب مردم است». (اسماعیل پوردره، مهدی (۱۳۹۰)، قرآن و متولیان فرهنگی برگرفته از تفسیر نور، ص ۵۵)

۳-۲-۳-۲- شروع تدریس با نام خدا: اولین دستوری که پیامبر از جانب خدا دریافت کرد، این بود که سخنش را با نام خدا شروع کند: «اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ (علق/۱) بخوان به نام پروردگارت که آفرید. کار فرهنگی باید با نام خدا و برای خدا باشد... به علاوه، حضرت سلیمان عليه السلام وقتی ملکه سبا را به ایمان فرا خواند، دعوتنامه خود را با نام خدا آغاز نمود. إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (نمل/۳۰) «این آیات به ما می‌آموزند که کار فرهنگی، باید با نام خدا آغاز شود». (اسماعیل پوردره، مهدی (۱۳۹۰)، همان، ص ۵۶)

۳-۳-۲-۳- درخواست توفیق از خداوند: «اراده کارها از ماست؛ ولی توفیق از خداست؛ پس باید آخرین تلاش‌ها را بکار ببریم، اما بدانیم که موفقیت بدست خداست». (اسماعیل پوردره، مهدی، ص ۵۷) قَالَ يَا قَوْمِ... إِنَّ أُرِيدُ إِلَّا الْإِصْلَاحَ مَا اسْتَطَعْتُ وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ... (هود/۸۸) گفت: «ای قوم من،... من قصدی جز اصلاح تا آنجا که بتوانم، ندارم، و توفیق من جز به خدا نیست...».

۳-۲-۳-۴- انابه: «توکل زمانی نتیجه بخش است که در کنار تلاش باشد و مصلح باید اهل توکل و انابه باشد». (اسماعیل پوردره، مهدی، ص ۶۱) خداوند در قرآن کریم از زبان پیامبران می-فرماید: قَالَ يَا قَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كُنْتُ عَلَىٰ بَيْنِهِ مِّنْ رَبِّي وَرَزَقْنِي مِنْهُ رِزْقًا حَسَنًا وَمَا أُرِيدُ أَنْ أَمْلِكَكُمْ إِلَىٰ مَا أَنْتُمْ عَنْهُ إِنْ أُرِيدُ إِلَّا الْإِصْلَاحَ مَا اسْتَطَعْتُ... تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ (هود/۸۷)

دوفصلنامه پژوهش‌های قرآنی در آموزه‌ها و ادیان سنت

۳-۲-۳-۵- توکل و توسل: «برای موفقیت در انجام وظیفه، بر هر انسان به طور عام و بر یک معلم به طور خاص فرض و لازم است که دائماً در حال ارتباط با خالق یکتا باشد و بر او توکل نموده، از او مدد گیرد و عاجزانه درخواست توفیق تأثیر گذاری نماید تا بدین صورت با یک حامی بی نظیر با قدرت به سوی مقصد پیش رود». (الف، امیدوار، ص ۲۸-۲۷) چنان که قرآن کریم می‌فرماید: «وَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا لِيُطَاعَ بِإِذْنِ اللَّهِ وَ لَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ جَاءُوكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَ اسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَحِيمًا (نساء/۶۴) و ما هیچ پیامبری را نفرستادیم مگر آنکه به توفیق الهی از او اطاعت کنند. و اگر آنان وقتی به خود ستم کرده بودند، پیش تو می‌آمدند و از خدا آمرزش می‌خواستند و پیامبر [نیز] برای آنان طلب آمرزش می‌کرد، قطعاً خدا را توبه‌پذیر مهربان می‌یافتند.» «این آیه صریحاً می‌گوید که آمدن به سراغ پیامبر ﷺ و او را بر درگاه خدا شفیع قرار دادن، و وساطت و استغفار او برای گنهکاران مؤثر است، و موجب پذیرش توبه، و رحمت الهی است». (مکارم شیرازی، ناصر، ج ۳، ص ۴۵۱)

۳-۲-۳-۶- دعا: «وقتی حضرت موسی به رسالت الهی مأمور شد، دست به دعا برداشت و چهار خواسته را از خداوند طلب نمود: سعه صدر، شرایط آماده، بیان روان و داشتن وزیر». (اسماعیل پور دره، مهدی، ص ۶۲-۶۱) قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي (۲۵) وَ يَسِّرْ لِي أَمْرِي (۲۶) وَ احْلُلْ عُقْدَةً مِّنْ لِّسَانِي (۲۷) يَقْفَهُوا قَوْلِي (انشرح/۲۸) گفت: «پروردگارا، سینهم را گشاده گردان و کارم را برای من آسان ساز و از زبانم گره بگشای سخنم را بفهمند.»

۳-۲-۳-۷- استقامت: «معلمی که در مسیر هدایتگری قرار گرفته است باید بداند وظیفه‌ای که بر عهده گرفته، وظیفه‌ای سخت و پرمشقت است؛ بنابراین برای رسیدن به موفقیت باید اقتدا به

دوفصلنامه پژوهش‌های قرآنی در آموزه‌های قرآن و حدیث

رسول گرامی کرده، بسیار استقامت نماید؛ چنان که خداوند متعال به رسولش فرموده: فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَ مَنِ تَابَ مَعَكَ وَ لَأَ تَطْغَوْا إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (هود/۱۱۲) پس، همان گونه که دستور یافته‌ای ایستادگی کن، و هر که با تو توبه کرده [نیز چنین کند]، و طغیان مکنید که او به آنچه انجام می‌دهید بیناست». (الف، ف (امیدوار)، ص ۳۸)

۳-۲-۳-۸- حسن ظنّ به متعلم: «یکی از صفات لازم برای یک معلم، داشتن نگاهی خوش بینانه، محبت آمیز و دور از هر گونه سوء ظنّ نسبت به متعلم ستیزه جو و لجباز خویش است. خداوند با چنین دیدی، حضرت موسی عليه السلام را به سراغ فرعون می‌فرستد؛ و به موسی می‌فرماید شاید فرعون طغیان گر، متذکر شده و خشوع پیدا کند: اذْهَبَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَىٰ فَقَوْلَا لَهُ قَوْلًا لَّيِّنًا لَّعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَىٰ (طه/۴۴-۴۳) به سوی فرعون بروید که او به سرکشی برخاسته و با او سخنی نرم گوئید، شاید که پند پذیرد یا بترسد.

۳-۲-۳-۹- پاکی و آراستگی: بر دعوتگر مکتبی واجب است که به خوبی و پاکیزگی لباس در جوّ حادّ مکتبی توجه داشته باشد و این درست نیست که به بهانه درگیر بودن در مبارزه اجتماعی از توجه به ظاهر خود غافل بماند و باید این را بداند که کردار و رفتار و وضع ظاهری او همه در نزد بعضی از مردم مقیاس و دلیلی بر شخصیت و در نتیجه بر رسالت او محسوب می‌شود. خداوند به پیامبرش نیز توصیه می‌کند که: وَ ثِيَابِكَ فَطَهِّرْ (مدثر/۴) و لباس خویشتن را پاک کن.

از نگاه قرآن کریم انسان مجموعه‌ای از استعداد‌های بالقوه است که برای به فعلیت در آوردن این استعدادها و توانایی‌ها، نیازمند تعلیم و تربیت است. آنچه هدف تعلیم و تربیت اسلامی است حقیقت جوئی و حصول رستگاری است و این مساله جز از طریق مهارت‌های تدریس قرآنی در کنار روش‌های تدریس حاصل نمی‌شود. از نگاه قرآن، چون رشد عقلانی به موازات رشد اخلاقی صورت می‌گیرد و به تعبیری این دو لازم و ملزوم یکدیگرند، بنابراین لازم است در کنار روش‌های تدریس، از مهارت‌های تدریس قرآنی نیز بهره برد.

منابع

قرآن کریم

- ابوحیان، محمد بن یوسف (۱۴۲۰ ق)، البحر المحيط فی التفسیر، تحقیق: صدقی محمد جمیل، دار الفکر، بیروت، اول.
- اسماعیل پوردره، مهدی (۱۳۹۰)، قرآن و متولیان فرهنگی، نشر مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، تهران، دوم.
- آقا زاده، محرم (۱۳۸۵)، راهنمای روش‌های نوین تدریس (بر پایه پژوهش‌های مغز محور، ساخت گرای یادگیری از طریق همیاری، فراشناخت و . . .)، نشر آبیژن، تهران، دوم.
- آقا زاده، محرم (۱۳۷۸)، راهنمای کاربردی روش‌های نوین تدریس (برای آموزش و کار آموزی)، نشر آبیژن، تهران، اول.
- بغدادی، علاء الدین علی بن محمد (۱۴۱۵ ق)، لباب التأویل فی معانی التنزیل، تحقیق: شاهین، محمد علی، دار الکتب العلمیه، بیروت، اول.
- به پژوه، احمد، نقش‌های معلم، نشریه ماهانه آموزشی - تربیتی پیوند، شماره ۲۶۰، ۱۳۸۰، صص ۴۵ - ۳۶.
- تک فلاح، داوود (۱۳۹۰)، کاربرد مهارت‌های تدریس و روانشناسی در آموزش قرآن، تلاوت، تهران، دوم.
- حوی، سعید (۱۴۲۴ ق)، الاساس فی التفسیر، دار السلام، قاهره، ششم.
- خنفر، حسین (۱۳۸۳)، روش‌ها و فنون تدریس، نشرهاجر، قم، اول.
- رابینز، استیفن پی (۱۳۷۴)، مدیریت رفتار سازمانی، مترجمین: پارسائیان، علی؛ اعرابی، نشر دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران، اول.

دفتر مطالعات پژوهشی و آموزشی در آئین اسلام و احکام سنت

- رئوفی، محمد حسین (۱۳۸۰)، مدیریت رفتار کلاسی، انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد، اول.
- زنگنه، بهرام (بی تا)، انواع مهارت‌های تدریس، انتشارات دانشگاه آزاد ایران، تهران، اول.
- شجاعی، محمد صادق (۱۳۸۷)، دیدگاه‌های روان‌شناختی مصباح یزدی، مرکز انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، قم، دوم.
- صفوی، امان‌الله، روش‌ها (۱۳۸۲)، فنون و الگوهای تدریس، انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، تهران، اول.
- صفوی، امان‌الله (۱۳۸۶)، کلیات روشها و فنون تدریس (متن کامل)، انتشارات معاصر، تهران، سیزدهم.
- الف، ف (امیدوار) (۱۳۸۶)، اخلاق تدریس، دفتر نشر معارف، قم، دوم.
- فایضی، علی (۱۳۹۰)، روانشناسی تدریس و تعلیم برای تربیت، نشر فرهنگ آوران، تهران، چاپ اول.
- قائمی، علی (۱۳۶۳)، شناخت، هدایت و تربیت، انتشارات شفق، تهران، اول.
- مرتضوی زاده، سید حشمت‌الله (۱۳۸۷)، راهنمای تدریس (فنون و مهارت‌ها)، نشر عابد، تهران، اول.
- مک نیف، جین؛ لوماس، پاملا؛ وایتهد، جک (۱۳۸۴)، اقدام پژوهی (طراحی، اجرا، ارزشیابی)، مترجم: آهنگیان، محمدرضا، انتشارات رشد، تهران، پنجم.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه، دار الکتب الإسلامیه، تهران، اول.
- نور محمدی، علی (۱۳۷۸)، آداب گفتگو و سخنوری، انتشارات فروزان، بی جا، اول.
- واسطی، عبدالحمید (۱۳۸۹)، راهنمای تدریس با اقتباس از نگرش اسلام به علم و علم‌آموزی، انتشارات مؤسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام، مشهد، اول.
- وکیلان، منوچهر (۱۳۹۰)، روشها و فنون تدریس، انتشارات دانشگاه پیام نور، تهران، نهم.
- هارتنی، الیزابت (۱۳۹۰)، مدیریت فشار عصبی معلمان، مترجم: هیرادفر، پریچهر، انتشارات صورتگر، ۱۳۹۰ تهران، اول.